

ПОСМУЖНА МІСЦИННІСТЬ ПЛЕМЕН АНТІВ

У статті розглянуто зв'язок давньої писемної історії та етнічної топоніміки з розселенням племен на видовжених місцинах, що домінують біля середніх течій рік між Дністром, Південним Бугом і Дніпром.

Ключові слова та словосполучення: анти, посмужна місцинність племен, плем'я, етнос, місцина, етнічна топоніміка, поселення, ряд.

Анти чи не найзагадковіший ранній етнос (з хронологічно ближчих до нас) на території України, хоч і не були обділені увагою давніх істориків. Прокопій Кесарійський писав про незліченні племена антів, які проживали північніше Причорномор'я¹. Йордан висловився про антів більш узагальнено, як про одне плем'я².

Пошуком землі антів займалися українські дослідники, які представляють різні галузі історичної науки. Це етнологи В.П.Петров та Л.Л.Залізняка, археологи, зокрема, Д.Т.Березовець, О.П.Приходнюк, М.А.Пелещин, Д.Н.Козак, історики, з яких, особливий акцент на участі цих племен в етнічній історії українців зробив М.С.Грушевський, вважаючи їх основою нашого етносу³. Археолог і етнолог Л.Л.Залізняка вважає, що анти були тільки частково знищені, а їхній вклад у формування етнічної спільності українців дуже великий⁴.

Місцина – ділянка рельєфу, що природно виділяється виглядом (фація, за географічною термінологією) і має свої мікроклімат, ґрунт. Місцинність будь-якого племені – це оселення його на дуже подібних між собою місцинах.

Про прив'язаність племен до конкретної території писали давні автори, наприклад, Геродот, Йордан, Нестор, її засвідчила археологія, яка розкрила орієнтацію поховань за виглядом місця його здійснення (зокрема, поховань зарубинців⁵), виявила різні типи матеріальних комплексів однієї культури на близько розташованих, але неоднакових за виглядом місцинах.

Так, Р.В.Терпиловський і О.В.Шекун, описуючи поселення киевської культури Олександрівка I поблизу Чернігова, зазначили, що житла найпоширенішого для цієї культури першого типу знаходилися на одному боці балки, а житла II типу концентрувалися на протилежному⁶. Певна закономірність спостерігається і згодом, коли колочинське поселення Олександрівка I розташовувалося тільки на лівій стороні балки⁷, хоч, з нашого погляду, можна було поділити сторони, а горизонт сахнівсько-волинцевського типу в цій балці тяжіє до правої сторони⁸.

В.Д.Баран у монографії "Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю" пише про поселення Бовшів I Галицького р-ну: "Поселення розташоване на південному схилі першої надзаплавної тераси в ур. Підліски... В 1962 р. відкрито три житла, розташовані в одному ряду. На площі розкопу житла третьої чверті I тисячоліття розташовані ніби двома паралельними напівкруглими рядами, віддаль між якими близько 12 м"⁹. На одній місцині (наприклад, цьому схилі в ранньослов'янський час) кераміка подібна, житла однотипні, як і однаковий спосіб їхнього розташування. В.Д.Баран наголошує: "Як бачимо, усі ранньослов'янські житла на поселенні являють собою напівземлянки з піччю-кам'янкою. Вони розміщені двома більш-менш паралельними рядами по схилу і займають його середню частину"¹⁰. Розташоване неподалік племенне поселення Бовшів II знаходилося також на одній місцині, яка однак іншого вигляду: "Воно займало досить рівне підвищення...яке трохи підноситься над заплавою пойми ріки"¹¹. Чотирикутні напівземлянки поселення Бовшів I мали печі-кам'янки (з кам'яних плит) у східному куті або в центрі, черинь залягав на долівці¹². На відміну від нього, на поселенні Бовшів II напівземлянки, що менше заглиблені, мають "ямки від стовпів" (принаймні житло № 7, де дві "знаходилися в північному і південному куті житла, а третя – приблизно по середині південно-східної стінки"), піч або вогнище "в північному куті", "західному куті"¹³. Також прикрашав горщики

під вінцями не валик "з косими нарізами", як на поселенні Бовшів I, а пальцеві вдавлення по краях вінчика¹⁴. До речі, так само там "сковорідки часто прикрашені по краю бортика пальцевим орнаментом", а на поселенні Бовшів I сковорідок не виявлено зовсім, і на ранньослов'янському поселенні Бовшів II житла скупчувалися не утворюючи ряду¹⁵. Отже, й тип господарства був іншим відповідно до придатності відмінної місцини.

Розглянемо ще два приклади різноплеменності на двох сусідніх місцинах. Наприклад, "Ріпнів II Буського р-ну Львівської області... Поселення займає південний і північний схили по обох берегах р. Рудка..."¹⁶. На південному схилі житла були скупчені гніздом, а на північному – утворювали довгу смугу, коли на південному схилі порівняно незначна різниця між шириною і довжиною скупчення жител¹⁷. На північному схилі (урочище Горохів) житла відрізнялися від південних: "Житло № 1... Західна частина житла дещо ширша, ніж східна... Житло № 6... Як і в попередній півземлянці, західна частина житла ширша, ніж східна... Житло № 9... Як і в житлі № 6, у півземлянці № 9 виявлено вздовж стінок виступи, так звані прилавки, вирізані в матеріку..."¹⁸. Також на цьому схилі існувала традиція покривати долівку "суцільним шаром обпаленої глиняної обмазки", своєрідною була і кераміка, так, горщики часто мали вінця, нахилені до середини, орнаментом їм служив під вінцями валик "зі скісними нарізами"¹⁹.

На південному схилі (урочище За Липами) були житла однакової ширини (наприклад: "житло № 28... мало правильну чотирикутну форму"), вони, переважно, більше заглиблені, не мали цих "прилавоків", печей для обробки заліза, а ще тут розміщували 1 – 2 стовпи біля звичайної печі, горщики, як видно з рис. 75 монографії, не прикрашені орнаментом у вигляді валика під вінцями, вінця розхилені, характерно, що так як в горщиків з поселення Бовшів I, і навіть в цілому, форма горщиків з названих місцин схожа²⁰.

Досі зберігся глухий відгомін у значенні слова "племенний", що йдеться про підбір, відібраність (а народ – це збірність, наприклад, є поширений вислів "зібралось стільки народу"), бо групи людей підбирали місцини за звичністю, знаннями щодо можливостей їх господарського використання. Для продовження племені підбирали дружин з поселень на місцинах свого типу, адже вважалось, що люди походять від племенної землі через матір²¹ – в основі був звичай раннього поділу придатної території. У слов'ян же материнською землею були кути у верхів'ях потоків, рік. Так, придатна до проживання територія, що прилегла до річки Словечна (права притока Прип'яті), знаходилася тільки у її верхів'ї, і то ближче до витoku, а далі простяглися великі болота. Якщо зіставити гідронім Словечна з гідронімом Славутич (Славутич – назва Дніпра у верхній частині його басейну, бо у нижній гуни називали його Варом²²), ойконімом Словіта (Золочівський район Львівщини), то очевидною стає прив'язка етнонімого гідроніма Словечна до особливості території, адже він навіть пізніше міг бути утворений за старою традицією.

Наведені приклади необхідні, щоб упевнитися в ранній різноетнічності поселень на сусідніх чи недалеких, проте відмінних одна від одної місцинах, що розкриває характер місцинності племен, при тому, що, очевидно, посмужна місцинність властива не тільки племенам антів.

Вищезгадане дає підстави сподіватися, що племенна система антів, яка, звичайно, теж підпадала під дію загальноплеменного звичаю розселення на однотипних місцинах, може бути розглянута з боку етнічності, тобто засобами етнології.

Посмужна місцинність племен антів спостерігається у колишній лісовій зоні, в лісополі поза більшими вододілами (зокрема, вододілом між Дністром, Південним Бугом і Россю, Прип'яттю, Західним Бугом) поруч з болотами. Біля боліт у лісах знав цей етнос Маврикій Стратег²³. Відсутність легкого доступу до їхніх поселень оберігала від повного винищення аварами²⁴.

Фактор території відіграв велику роль не тільки у виживанні груп людей в адаптаційній до природного середовища спільності – у племені, а й захищав їх. У той час ніхто не мислив себе поза зв'язком із своєю землею. Отже, звертаючи увагу на цей фактор, поставимо за мету розкрити місцинність племен антів.

Для реалізації мети необхідно: розглянути локалізацію антів давніми істориками, визначити домінуючий тип місцин на вказаній ними території, проаналізувати зв'язок антів із конкретними місцями.

Серед нечисленних згадок про територію антів в історичних наративах необхідно виділити локалізацію їх племен Йорданом. Оскільки, за його свідченням, анти проживали східніше від

склавленів (між Данастром і Данапром), то мова йшла про територію, яка відзначається поширенням видовжених ділянок більше рівнинного рельєфу.

Важливо яка форма рельєфу домінує на цій території, тобто, чи вона видовжена, чи обмежена підвищеннями, утворюючи кут, чи виступає мисовим рогом. Відповідно до цього поселення і їхні групи тягнулися, поширюючись вздовж берегів рік та їх приток. Хоч Йордан знав антів недалеко від Понтійського моря, але "над Понтийським морем" згадав вже інший етнос – гунів²⁵. Це закономірно, оскільки ближче до моря настає відчутна зміна ландшафтів Придніпровської, Подільської височин на простори низовини. За Придніпровською низовиною при середніх течіях рік знову стають частими традиційні для територіальності антів місцини.

Маврикій Стратег розрізняв місця слов'ян і антів переважно на рівні мезоландшафту, на якому розташовувалися їхні поселення, але скупко висловився про простір племен в цілому²⁶. Корнелій Тацит відзначив, що венеди просувалися лісами і горами²⁷ (очевидно, горбогір'ям, а не високими горами), які, отже, були звичними для венедів. Та все-таки горбогір'я були звичнішими для слов'ян. Напевно, поділ території на ліси і гори, а на горах, переважно, також був ліс, якраз і підкреслює двочастинність спільності, що її охарактеризовано як "великий народ венедів"²⁸. Знали про венедів у лісах і автори I та II ст. н. е. Пліній Старший, Птолемеї²⁹.

Чим далі спускається русло ріки нижче горбогір'я, тим місцини обабіч нього стають просторішими, набувають видовженої форми вздовж нижчих вододілів її приток, подібно до терас, які ще нижче тягнуться вже цілими ланками. Через видовженість більшості місцин вздовж середньої течії водойми, вся територія набуває такого самого посмужного вигляду.

І в післяплемінний час враховувалася форма місцини при розташуванні сусідніх жител, а оскільки ландшафтам довгі місцини властиві спорадично, то й спостерігається спорадичність однорядної форми забудови, що відзначає Т.Косміна: "Варіант однорядної форми забудови... спорадично траплявся майже на всій території України"³⁰. Вільноланцюговий варіант безсистемного типу існуючих сільських поселень більше властивий малодоступному Поліссю³¹. Феофілакт Симокатта розповів, що авари намагалися винищити антів³². Частина антів могла вціліти завдяки переселенню на Полісся, де теж спорадично є видовжені місцини. На спорадичність розташування поселень давніх слов'ян та антів звернув увагу ще Прокопій Кесарійський³³.

Важливо, що "тяжіння" до певних частин басейну групи рік є доказом достатньо вираженого, стабільного існування місцинності племені від мезоліту до пізньоплемінної епохи, тобто протягом усього племінного етнічного віку. Г.В.Охріменко та Д.Я.Телегін пишуть про пам'ятки мезоліту та неоліту Волині: "Переважає більшість пам'яток знаходиться в долині середньої течії р. Стир... Окремі місцезнаходження відкрито також в басейнах середньої течії рік Стоходу і Горині"³⁴. Повсюдна вказівка на середні течії водночас нагадує і про видовжені місцини. Там поза великим Головним європейським вододілом починається посмужність. Анти, можливо, звідти почали розселятися на південь і схід.

Необхідно враховувати, що анти займали тільки свою звичну частину місцин між Дніпром і Дністром, а на іншу могли і не претендувати, адже Йордан повідомив, що їхній конфлікт з готами почався фактично за Германаріха, тобто за декілька десятиліть до розгрому останніх гунами³⁵. Д.Н.Козак, С.Д.Крижицький, В.Ю.Мурзин зазначають: "Готи просувалися територією України не суцільною масою, а повільно, освоюючи і спорадично заселяючи землі, по яких проходили. Про це свідчать вельбарські пам'ятки, розкидані окремими острівками"³⁶. Під час війни з антами із самого початку руху на південь готи селилися б концентрованіше. Згадані дослідники вважають: "...готи, незважаючи на воєнну перевагу, при збереженні конфронтації з сусідніми племенами також не могли чути себе в безпеці, живучи в їхньому оточенні"³⁷. Йордан наголошує на нехай і пізнішому, але великому конфлікті готів з антами, проте дуже скупко повідомляє про їхні стосунки зі склавенами, з чого виникає, що племена антів проживали ближче до готських шляхів, а склавени займали землі у Верхньому Подністров'ї, бо дотепер у Верхньому Подністров'ї не виявлено вельбарських пам'яток, на відміну від Південного Побужжя³⁸.

Звернемося до археологічних культур, в ареалах поширення яких присутня посмужність розселення їхніх носіїв. У київській археологічній культурі відомі поселення, що займали площу, форма якої видовжена³⁹. Це і на схилі балки, і на краю тераси⁴⁰. Та відомі видовжені балочні поселення і пізніше у пеньківській археологічній культурі⁴¹.

Серед дослідників нині поширена думка, що пеньківську культуру залишили племена антів.

Цю культуру відкрив Д.Т.Березовець. Як відзначають А.Т.Сміленко і О.В.Сухобоков, "важливим відкриттям Д.Т.Березовця було виявлення та дослідження пам'яток пеньківського типу"⁴². Поблизу села Пеньківка на р. Тясмин було виявлено 4 поселення: Молочарня, Луг I, Луг II, Макарів Острів⁴³. Ці поселення, розташовуючись на різних місцинах, мали відмінності в матеріальній культурі, що закономірно при місциності племен.

Наявність видовжених площ поселень (смуг) у пеньківській культурі є підтвердженням, що територіальність племен антів характеризує посмужна місциність. Д.Н.Козак пише, що розташування жител рядами простежено у зубрицькій археологічній культурі, яку вважає венедською (ще коли існувала венедська спільність), наприклад: "На поселенні у Підберізцях... комплекси розміщалися вздовж схилу... складаючи одну лінію, що нагадує вулицю. На поселенні у Сокильниках всі відкриті житлові споруди розміщалися двома рівними рядами вздовж схилу"⁴⁴. Отже, пеньківська археологічна культура виділила, підкреслила ті найважливіші етнічні риси, які були властиві антам, починаючи з їхнього самовизначення у венедській спільності, куди входили і творці київської археологічної культури. Однією з таких найважливіших рис племені є його тип місциності.

Посмужність давніх культур рідко проявляється у верхів'ї навіть невеликих рік. Крім її поширеності вздовж середньої течії рік, вона присутня подекуди в пониззі на притоках. Наприклад, О.М.Приходнюк на основі широкого вивчення слов'янських старожитностей робить висновок: "...археологічні дані підтверджують, що анти і склавини в Нижньому Подунав'ї проживали посмужно"⁴⁵. В території склавинів смугою здається подекуди звужений кут (на стику більшого вододілу з меншим), але тільки нижче типовими стають дуже довгі місцини. З цього можна дійти висновку, що згадані етноси займали там території між притоками Дунаю та їхніми вододілами, і при вододілах, а не на самому його побережжі (вище жили склавини, а нижче – анти). Ще нижче були рогоподібні площі, але в Нижньому Подунав'ї давні автори згадують не тільки слов'ян і антів, а й гунів. Подібно, як розміщує ці групи племен вздовж Дніпра Йордан. Топографічність археологічних культур досить помітно відбиває врахування в цей час різних висотних рівнів місциності племен.

Маврикій Стратег у кінці VI ст. н.е. писав, що поселення слов'ян і антів знаходилися дуже близько одне від одного⁴⁶. Навіть у басейні більшого потоку трапляються місцини різної форми: біля витоку у куті – кувовидні, далі вздовж русла – видовжені, а ще нижче – мисові роговидні ділянки, то перші два типи близько розташованих місцин можуть зберігати сліди ніби суцільного поселення, яке насправді утворили два окремих менших, і разом це вже була народова (в даному випадку – народу венедів), а не одноплемінна ойкумена.

Постає питання, чи проживали анти на вказаній Йорданом та Прокопієм території у VI ст. н.е., чи під цією назвою подані зовсім інші, ніж власне анти племена (згідно традиції називати жителів за їх попередниками, які могли бути винищені або ж переселилися).

З писемної історії питання племен антів виникає, ніби їх не існувало до цього, і тільки місциність племені є найочевиднішим доказом, що плем'я існувало вже на тисячі років раніше. М.А.Пелецишин писав: "Питання історії антів... існує близько 1500 років і бере свій початок з середини I тис. н.е., коли римські воєначальники вступили в безпосередні контакти з племенами карпато-нижньодунайського регіону"⁴⁷. До середини I тисячоліття н. е. анти, як найближче споріднені з "білими" слов'янами, теж були автохтонами, але тільки інтерес до племен, що несли загрозу, вивів на сторінки писемної історії різні назви, що були пов'язані з цим краєм. Відсутність назви анти у Геродота спонукає припустити, що вони проживали дуже віддалено від чорноморського побережжя, напевно, ще далі, ніж у наступному тисячолітті.

І в цілому територія антів, як вся сукупність їхніх місцин, мала форму смуги, а згадаймо, що Геродот форму Скіфії визначив, як рівносторонній чотирикутник⁴⁸. М.А.Пелецишин звернув увагу, що В.Д.Баран бачить антську територію в цілому, як "широку смугу на порубіжжі Лісостепу і степу від Лівобережжя до Північного Подунав'я"⁴⁹.

Цей дослідник у 2000 році писав: "Історія і культура антів... продовжує залишатися актуальною науковою проблемою, її остаточне розв'язання переноситься на XXI ст.... Невизначеною залишається північна межа території антів"⁵⁰. Посмужна місциність племен антів вказує на цю та інші межі, дає змогу по-новому підійти до вирішення антської проблеми.

Отже, і давні писемні джерела, і археологія чітко сходяться на одному окресленні загальної

території, де проживали анти, доповненням до чого став висновок про посмузну місциність антських племен для виділення їх на великому просторі.

-
- ¹ Прокопий Кесарийский. Война с готами. – М., 1996. – С. 21.
 - ² Иордан. О происхождении и деяниях готов "Getica". – СПб., 1997. – С. 67.
 - ³ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1913. – Т. 1. – С. 140 – 148.
 - ⁴ Залізник Л.Л. Від склавинів до української нації. – К., 2004. – С. 73 – 75.
 - ⁵ Козак Д.Н. Венеди. – К., 2008. – С.162.
 - ⁶ Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка I – багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. – Чернігів, 1996. – С. 5 – 34.
 - ⁷ Там само. – С. 35 – 38.
 - ⁸ Там само. – С. 39 – 42.
 - ⁹ Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972. – С.143 – 149.
 - ¹⁰ Там само. – С. 148.
 - ¹¹ Там само. – С. 149.
 - ¹² Там само. – С. 143 – 149.
 - ¹³ Там само. – С. 149 – 155.
 - ¹⁴ Там само. – С. 143 – 155.
 - ¹⁵ Там само. – С. 143 – 155.
 - ¹⁶ Там само. – С. 208.
 - ¹⁷ Там само.
 - ¹⁸ Там само. – С. 210 – 211.
 - ¹⁹ Там само. – С. 146, 148, 217.
 - ²⁰ Там само. – С. 216.
 - ²¹ Писаренко Ю.Г. Смерть Святогора: відголос передісторії людства в билинах // Український історичний журнал. – К., 1999. – №2. – С. 135 – 138.
 - ²² Иордан. Вказ. праця. – С. 113.
 - ²³ Сборник документов по истории СССР. – М., 1970. – Часть I. – С. 25 – 31.
 - ²⁴ Симокатта Феофилакт. История. – М., 1996. – С. 251 – 270.
 - ²⁵ Иордан. Вказ. праця. – С. 67.
 - ²⁶ Сборник документов по истории СССР. Вказ. праця. – С. 25 – 31.
 - ²⁷ Тацит Корнелий. Сочинения в двух томах. – СПб., 1993. – Т. 2. – С. 356.
 - ²⁸ Винокур І.С., Тимошук Б.О. Давні слов'яни на Дністрі. – Ужгород, 1977. – С. 8.
 - ²⁹ Там само. – С. 8.
 - ³⁰ Українська етнологія / За ред. В.Борисенко. – К., 2007. – С. 139 – 141.
 - ³¹ Там само. – С. 140.
 - ³² Свод древнейших письменных известий о славянах. – М., 1995. – Т. II. – С. 43.
 - ³³ Сборник документов по истории СССР. Вказ. праця. – С. 24 – 25.
 - ³⁴ Охріменко Г.В., Телегін Д.Я. Нові пам'ятки мезоліту та неоліту Волині // Археологія. – К., 1982. – Вип. 39. – С. 64 – 71.
 - ³⁵ Иордан. Вказ. праця. – С. 83, 84.
 - ³⁶ Козак Д.Н., Крижицький С.Д., Мурзин В.Ю. Минуле українського степу. – Київ-Миколаїв, 1997. – С. 43.

³⁷ Там само. – С. 43.

³⁸ Там само.

³⁹ Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры (Свод археологических источников). – К., 1992. – С. 27 – 175.

⁴⁰ Там само. – С. 24.

⁴¹ Приходнюк О. Пеньковская культура. – Воронеж, 1998. – С. 156 – 158.

⁴² Сміленко А.Т., Сухобоков О.В. Пам'яті Дмитра Тарасовича Березовця // Археологія. – К., 1990. – № 4. – С. 110.

⁴³ Там само. – С. 110.

⁴⁴ Козак Д.Н. Вказ. праця. – С. 60.

⁴⁵ Приходнюк О.М. Анты и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 58 – 69.

⁴⁶ Сборник документов по истории СССР. Вказ. праця. – С. 29.

⁴⁷ Пелецишин М.А. Проблема антів в українській історіографії // Наукові зошити історичного факультету. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 237.

⁴⁸ Геродот. Історія. – К., 1993. – С. 203 – 204.

⁴⁹ Пелецишин М.А. Вказ. праця. – С. 240.

⁵⁰ Там само. – С. 240.

В статье рассмотрена связь древней письменной истории и этнонимной топонимики с расселением племён на продолговатых фациях, которые доминируют возле средних течений рек между Днестром, Южным Бугом и Днепром.

Ключевые слова: анты, чересполосная местность племён, племя, этнос, фация, этнонимная топонимика, поселение.

The article examines connection of ancient written history and ethnonym toponymy with settlement of tribes on oblong facies, which are dominant near middle streams of rivers between Dnister, Southern Buh and Dnipro.

Key words: Ants, strip locality of tribes, tribe, ethnos, facies, ethnonym toponymy, settlement.